

A tulajdonképpeni (elsődleges) jelentés fogalmának újradefiniálása¹

Hrenek Éva

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem, Alkalmazott Nyelvészeti és
Fonetikai Tanszék

It is a fundamental issue for linguistic description, grammars, dictionary-making and the linguistic intuition of the lay speaker that, within the meaning system of polysemous linguistic units, one meaning is considered primary in relation to others. However, how to grasp the notion of primary meaning, or what criteria are used to identify a meaning as primary, is a much debated issue.

In this paper, I attempt to define the concept of primary meaning by drawing on the framework of organic linguistic theory (cf., e.g., Zsilka 1975) and relevant findings from functional cognitive linguistics (cf., e.g., Dancygier (ed.) 2017; Tolcsvai Nagy (ed.) 2017). I outline an approach that, by focusing on dynamic interactions of verb meanings in terms of both polysemy and synonymy, can provide a theoretical and methodological basis for lexicographic work that can systematically capture the complex relationships between polysemous meaning systems and synonymous meaning networks.

Keywords: verbal meanings, primary meaning, metaphorical meaning, polysemy, synonymy

Kulcsszavak: igei jelentések, elsődleges jelentés, metaforikus jelentés, poliszémia, szinonímia

1. Bevezetés

A poliszém nyelvi egységek elsődleges (tulajdonképpeni) és metaforikus jelentéseinek elkülönítése a szemantikai kutatások egyik meghatározó kérdése – ennek megfelelően a vonatkozó szakirodalomban számos olyan szempont merül fel, amelyek hozzájárulhatnak a tulajdonképpeni jelentés

¹ Ezúton is köszönöm Ladányi Máriának a kutatás és a tanulmány elkészítése során nyújtott segítségét, valamint két anonim lektoromnak a kéziratához fűzött konstruktív javaslataikat. A tanulmány az ELTE DiAGram Funkcionális Nyelvészeti Műhely NKFIH 129040 számú pályázatának (*A magyar nyelv igei konstrukciói. Használatalapú konstrukciós nyelvtani kutatás*) keretében, valamint a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-23-4 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

meghatározásához. Ilyen például a történeti értelemben vett elsődlegesség, a gyakoriság, a konvencionalitás, a konkrétság vagy éppen a prototipikalitás (vö. pl. Geeraerts 1992, Giora 1997, Tyler – Evans 2001, Nerlich 2003, Evans 2004, Evans – Green 2006, Lewandowska-Tomaszczyk 2007), de itt említhető a Pragglejaz csoportnak (2007) a metaforaazonosításhoz kidolgozott szempontrendszere és annak több módosított változata is (pl. Steen et al. 2010, Simon et al. 2019, Szabó 2021), amelyek a metaforikus nyelvi kifejezések felismerését segítő tényezőkre fókuszálva határozzák meg (a nyelvi egységek „kiinduló”, nem-metaforikus jelentéseként) az elsődleges jelentést.

Ezek a szempontok azonban nem feltétlenül alkalmazhatók abban az esetben, ha a szinkrón jelentésrendszer szemantikai összefüggéseit a maguk komplexitásában, komponenses jelentéselemzéssel és alapvetően kvalitatív módszereket alkalmazva szeretnénk megragadni.

Jelen dolgozatban – az igei poliszémia és az igei szinonímia közötti lehetséges kapcsolatokat vizsgáló tágabb kutatásom részeként – egy ilyen megközelítésből indulok ki: a tulajdonképpeni jelentés szerves nyelvelméleti keretben értelmezett fogalmának (vö. pl. Zsilka 1975) részleges újradefiniálására teszek kísérletet. Igei jelentéseket és jelentésviszonyokat elemző korábbi vizsgálataim eredményeire is építve (vö. pl. Hrenek 2019, 2021, 2023) felvázolok egy olyan, a poliszémiát és a szinonímiát egymással szoros összefüggésben értelmező megközelítést, amelynek az alapján a konkrét elemzések során megragadhatónak tartom a tulajdonképpeni jelentést, majd bemutatom azokat a(z) elsődlegesen szemantikai) szempontokat, amelyek elemzéseim szerint hozzájárulhatnak a tulajdonképpeni jelentés meghatározásához, illetve a tulajdonképpeni és a metaforikus jelentések elkülönítéséhez. (Megjegyezve ugyanakkor azt is, hogy a poliszém nyelvi egységek jelentései szorosan összefonódnak egymással; így a tulajdonképpeni és a metaforikus jelentések között is lehet átmeneti sáv, vagyis a tulajdonképpeni és a metaforikus jelentések között nem mindig húzható éles, merev határ.)

2. A kutatás háttere

2.1. Az elemzések szemléleti kerete

Kutatásom során a szerves nyelvelméletet tekintem kiindulópontnak,² mivel ez a megközelítés lehetővé teszi a különböző nyelvi egységek jelentéseinek és szemantikai viszonyainak részletező leírását, valamint elvi és módszertani alapokat biztosít az egyes igék poliszém jelentésrendszerén belüli, a különböző igék jelentései közötti, illetőleg az igei konstrukciók különböző komponenseinek viszonyában értelmezhető dinamikus folyamatok, kölcsönhatások megragadásához.

A szerves nyelvelmélet eredeti változatában azonban bizonyos, a szemantikai jelenségek leírásához szorosan kötődő kérdések nem (vagy csupán érintőlegesen, implicit előfeltevésként) merültek fel. Ilyen például a perspektivizáció vagy a nyelvi konstruálás, illetve itt említhető a korpuszadatok gyűjtésének, feldolgozásának, értelmezésének elméleti és módszertani háttere is. Az igei jelentések, jelentésviszonyok ezen vetületeit vizsgálva a funkcionális kognitív nyelvészet³ megállapításait vettem alapul – törekedve az egymással bizonyos mértékig rokon, esetenként azonban egymástól nagymértékben különböző következtetésekre jutó megközelítésmódok egy-fajta szintetizálására.

A nyelvet társas-társadalmi és kulturális kontextusától, illetve az emberi gondolkodástól elválaszthatatlan jelenségként értelmezem, amely nem vizsgálható ezen vetületeitől függetlenül, illetőleg ezen tényezők tekintet-bevétele nélkül (ld. pl. Langacker 1987, Sinha 1999, Taylor 2002). Elfogadom ugyanakkor a szerves nyelvelméletnek azt az alapvetését is, amely szerint a nyelvi elemzések célja a konkrét nyelvi anyagból kirajzolódó, elsődlegesen nyelvi természetű összefüggések feltárása és értelmezése (ld. pl. Zsilka 1975). Elemzéseimben, illetve a tulajdonképpeni jelentés körvonalazásakor egyrészt erre, másrészt a megnyilatkozási perspektívával összefüggő nyelvi konstruálási módok vizsgálatára törekszem. Ennek megfelelően elemzéseim során a feldolgozott nyelvi anyagból kirajzolódó összefüggések alapján bizonyos mértékig az elméleti és módszertani kiindulópontot is árnyaltam, illetve módosítottam (vö. 4.).

² Összefoglaló jelleggel lásd pl. Zsilka 1975, 1978a, Ladányi 1997, 1998, Kállay 2016, NyMDK. 1–11.

³ Összefoglaló jelleggel lásd pl. Geeraerts – Cuyckens (eds) 2007, Ladányi – Tolcsvai Nagy 2008, Dąbrowska – Divjak (eds) 2015, Dancygier (ed.) 2017, Tolcsvai Nagy (szerk.) 2017, Xu – Taylor (eds) 2021.

A jelentések leírása elválaszthatatlan a szóban forgó nyelvi egységek használatának kontextusaitól, valamint attól, hogy a megnyilatkozó miként észleli és értelmezi, illetve hogyan – mely tényezőire, sajátosságaira fókuszálva – interpretálja azokat a(z észlelt) valóság-összefüggéseket, amelyekre az általa használatba vett kifejezések vonatkoznak (pontosabban amelyekre az adott kifejezéseket aktuálisan vonatkoztatja). Ennek megfelelően – és ebben az értelemben – elemzéseimben fontos kérdés, hogy a megnyilatkozó a vizsgált igéket alkalmazva milyen perspektívából, mely (észlelt vagy vélt) sajátosságai felől sarkítva konstruál meg, illetve láttat egy adott szituációt. A kutatás során igyekeztem tekintetbe venni az elemzett igék előfordulásainak tágabb szövegkörnyezetét is, hiszen ez nagymértékben módosíthatja, pontosíthatja a jelentések értelmezését, illetve hozzájárulhat annak feltárásához, hogy milyen (kontextuális és/vagy szemantikai) tényezők motiválhatták az adott nyelvi egység használatát egy-egy konkrét megnyilatkozáson belül (vö. pl. Verschueren 1995, 1999, Tátrai 2017, 2021).⁴

2.2. Anyag és módszer

A dolgozat alapját képező kutatásban – doktori kutatásom részeként – tíz ige (a *bök*, a *csap*, a *dob*, a *döf*, a *hint*, a *lök*, a *szór*, a *szúr*, a *taszít* és a *vet*) jelentésrendszerét elemeztem kvalitatív szempontok szerint, a szerves nyelvelmélet elemzési metódusait alapul véve (vö. pl. NyMDK. 1–11), valamint felhasználva a funkcionális kognitív nyelvészetnek a kontextusra, a nézőpontra és a nyelvi konstruálásra vonatkozó megállapításait is (vö. pl. Tátrai 2017, 2021). A vizsgált igék kiinduló jelentésükben konkrét fizikai mozdulatokra, illetve tárgyak mozgására vonatkoznak, és különböző jelentéseikben különböző szinonimaköröket alkotnak (pl. *szúr* ~ *bök* ~ *döf*; *szór* ~ *hint*; *lök* ~ *taszít*; *lök* ~ *dob* ~ *vet*).

A tulajdonképpeni jelentés körvonalazásának a jelen dolgozatban tárgyalta szempontjai egyrészt az 1. alpontban említett szakirodalmakban megjelenő tényezők részleges átértelmezéseként merültek fel, másrészt korpuszadatok elemzésének eredményei.

Kutatásaim korpuszalapú (vö. Tognini-Bonelli 2001), elsődlegesen szövegtári adatokra épülő vizsgálatok, amelyeknek forrása rendszerint a Magyar

⁴ Mivel azonban elemzéseim döntően korpuszadatok vizsgálatára épültek, a megnyilatkozások nem-nyelvi kontextusát nem volt lehetőségem vizsgálni – a kontextuális tényezőket és ezek hatását csupán olyan mértékben vonhattam be (közvetetten) a leírásba, amilyen mértékben a szöveg explicit vagy implicit módon utalt rájuk.

Nemzeti Szövegtár (MNSZ2) korpusza. Az adatok egy részét azonban nem az MNSZ2 keresőfelületét használva, hanem az igei vonzatkeretek vizsgálatára kidolgozott és a Magyar Nemzeti Szövegtár korábbi korpuszán (MNSZ1) működő Mazsola keresőeszkővel végeztem (vö. Sass 2018).⁵ Az MNSZ2-ből igénként egy-egy 1500 elemű véletlen minta adatait dolgoztam fel részletesebben, amelyeket vizsgálva – a korpusz sajátosságai-ból adódóan – az igei szerkezetek tágabb szövegkörnyezetét is lehetőségem volt tekintetbe venni. A Mazsola segítségével folytatott keresések során nagyobb anyagot vontam be a kutatásba: minden, a fentiekben felsorolt ige esetében vizsgáltam az ige + tárgyesetben álló főnév (V + N-t) vonzatkeretbeli előfordulásokat – hiszen a legtöbb jelentésében minden itt említett ige tárgyas –, valamint lekérdeztem további két-három, az egyes igék esetében tipikusnak tekinthető vonzatkeret adatait is.⁶

Bár az elemzések a szövegtári adatok, azaz a valós nyelvhasználatból származó kifejezések vizsgálatán alapultak, a kutatás során bizonyos mértékig természetesen támaszkodtam a rendelkezésre álló magyar egynyelvű szótárak (ÉrtSz., ÉKsz.¹, ÉKsz.², Nszt., TESz., ÚESz.) megfelelő szócikkeinek anyagára is, hiszen ezek is tovább árnyalhatják a korpuszadatokból kirajzolódó szemantikai összefüggéseket.

Az igék szemantikai viszonyainak leírásakor – mind a poliszém jelentésrendszereken belüli összefüggéseket, mind pedig a szinonim jelentések közötti kapcsolatokat vizsgálva – a szerves nyelvelmélet keretében kidolgozott, kvalitatív szempontokat érvényesítő, általános és specifikus jelentésmozzanatokkal operáló komponenses jelentéselemzések metódusait vettem alapul (ld. különösen: NyMDK. 1–11), következtetéseimet pedig elsődlegesen a feldolgozott korpuszadatokra építettem.⁷ Elemzéseim során nem alkalmaztam statisztikai módszereket, és nem törekedtem a vizsgálatba bevont anyagok kvantitatív szempontú megközelítésére.

⁵ A Mazsola keresőeszköz előnye, hogy a találatokat az egyes igei vonzatok szerint rendszerezi, ilyen módon pedig segítséget nyújt a poliszém igei jelentésrendszerek leírásához – kutatásomban ugyanis szoros kapcsolatot feltételezek az ige és az igei vonzatok jelentése között, illetve feltételezem, hogy a vonzatok szemantikai csoportjait körvonalazva az igei jelentések feltárásához is közelebb juthatunk (vö. 4.1.).

⁶ Hogy mely igék esetében mely vonzatkeretek tekinthetők tipikusnak, annak eldöntésében részben az MNSZ2-ből vételezett minták, részben pedig a rendelkezésre álló magyar egynyelvű szótárak megfelelő szócikkei nyújtottak segítséget.

⁷ A komponenses jelentéselemzés számos, egymástól akár gyökeresen eltérő nyelv-leírásban is helyet kap (ld. pl. Kiefer 2007: 63–90), gyakran mégis a formális-

A szerves nyelvelméleti keretben végzett elemzésekben nagy hangsúly kerül a jelentések, valamint a jelentésmozzanatok közötti dinamikus, kétirányú kapcsolatokra, kölcsönhatásokra, illetve kettős mozgásokra. Kutatásaimban alapvetően ezt a szemléletet igyekeztem érvényesíteni, azonban a jelentésmozzanatok értelmezésében részben el is tértem a szerves nyelvelmélet felfogásától, amelyben a jelentések komponensei, vagyis a jelentésmozzanatok nyelvi realitásként jelennek meg. A jelentésmozzanatoknak felfogásomban egyfelől valóban van nyelvi realitása, mivel a jelentésmozzanatok a) a konkrét használatokból vonódnak el (sematizálódnak, vö. 4.1.), valamint b) feltételezhető, hogy (főként) a karakteres, kiemelkedő jelentésmozzanatokkal intuitíve a beszélők is tisztában vannak, a nyelvi tudásuk részét képezik. Másfelől azonban ezek a mozzanatok mégis sokkal inkább a leírás eszközei, hiszen a nyelvhasználók tudásában nem pontosan körvonalazódó mozzanatoknak a kutatói megfogalmazásaiként, leképezéseiként értelmezhetjük őket – azaz a jelentésmozzanatok elsősorban a vizsgált nyelvi (szemantikai) jelenségek modellálásának lehetséges eszközei, amelyeknek a segítségével véleményem szerint más lehetséges leírási módokhoz képest komplexebb képet kaphatunk az igei jelentések összefüggéseiről és azok változásáról.

Az ebben a szemléleti keretben végzett jelentéselemzések az adott nyelvi egységek (esetünkben igeik) különböző előfordulásainak, használatainak, illetőleg jelentéseinek folyamatos egymásra vonatkoztatásán alapulnak. Elemzéseim ugyanakkor azt mutatják, hogy ez az egymásra vonatkoztatás nem csupán a poliszém igeik egyes (tulajdonképpeni és metaforikus) jelentéseinek viszonyában értelmezendő: éppilyen fontos a szinonim igei jelentések tekintetbevétele is az egyes jelentések és jelentésviszonyok körvonalazásakor – így például a tulajdonképpeni jelentés kijelölése és meghatározása során is. (Erre, azaz a szinonim jelentésviszonyok vizsgálatának az igei jelentések – különösen a tulajdonképpeni jelentés – körvonalazásában betöltött szerepére a 4.3. alpontban térek ki részletesebben.)

A következőkben először röviden ismertetem, hogy a kutatás kiindulópontját jelentő szerves nyelvelmélet keretében hogyan értelmeződik a tu-

logikai irányzatokkal asszociálódik. Kutatásom ezzel szemben egyértelműen funkcionális szemléleti keretben készült; ennek megfelelően és a szerves nyelvelmélet alapelveivel összhangban a komponenseket (jelentésmozzanatokat) a jelen dolgozatban nem formalizálható, rögzített és/vagy univerzális szemantikai primitívumokként értelmezem, hanem a valós nyelvhasználat dinamikus és kontextusfüggő összefüggéseit igyekszem megragadni a segítségükkel.

lajdonképpeni jelentés fogalma (3.1.), majd egy konkrét példán – a *szór* ige példáján – keresztül bemutatom, hogy hogyan ragadhatók meg ebben a szemléleti keretben a tulajdonképpeni és a metaforikus jelentések közötti dinamikus kapcsolatok az igei jelentések jelentésmozzanatait, illetve azok összefüggéseit elemezve (3.2.). A 4. alpontban felvázolom, hogy – a szerves nyelvelmélet megállapításai mellett a kvalitatív szemantikai elemzéseim eredményeit is figyelembe véve (vö. 2.) – milyen szemantikai összefüggésrendszeren belül tartom megragadhatónak az igei jelentéseket (4.1.). Ezt követően kísérletet teszek a tulajdonképpeni jelentés fogalmának árnyalására, illetve részleges módosítására egyrészt a poliszém jelentésrendszeren belüli szemantikai viszonyokból kiindulva (4.2.), másrészt a szinonim igei jelentések hálózatait is tekintetbe véve (4.3.). A dolgozat az eredmények összegzésével – azaz a tulajdonképpeni jelentés itt felvázolt értelmezésében szerepet játszó szempontok áttekintésével – és néhány továbbvezető kérdés megfogalmazásával zárul (5.).

3. A tulajdonképpeni jelentés fogalma a szerves nyelvelméletben

3.1. A poliszém igei jelentésrendszer a szerves nyelvelméletben

A szerves nyelvelmélet a jelentés három szintjét különbözteti meg (pl. Zsilka 1975). Ezek:

- a tulajdonképpeni jelentés, vagyis a szó (jelen esetben az ige) legközvetlenebb jelentése,
- a metaforikus jelentés(ek), valamint
- a hipotetikus jelentés, amely a legegyszerűbben a metaforikus jelentésekből általánosuló (és azokra visszaható) elvont jelentésként határozható meg.

Ebben a megközelítésben addig, amíg egy ige csupán egyetlen (tulajdonképpeni) jelentéssel rendelkezik, az a komplex szituáció, amelyre az igei jelentés vonatkozik, részletesen leírható ugyan, de a jelentés nyelvi-leg releváns mozzanatait nem azonosíthatók. A tulajdonképpeni jelentés ekkor monolit egységként tűnik fel, amely a maga közvetlenségében, elemzés nélkül érthető; jelentéskomponensek nem különíthetők el egymástól. Amikor azonban a metaforizáció során az ige használata kiterjed, és különböző (egymással valamilyen nézőpontból összefüggésbe hozható) folyamatok jelölőjévé válik, a tulajdonképpeni jelentés egyes mozzanatai felismerhetőkké válnak; vagyis a különböző metaforizálódási folyamatok következ-

tében kialakul és egyre differenciáltabbá válik az igei jelentés szerkezete.⁸ Például a *taszít* tulajdonképpeni jelentésében jelen lévő(nek tételezett), egymástól azonban ekkor még nem elkülöníthető '[magától] távolítva' és 'erőteljesen' mozzanatok a metaforizáció során, az ige metaforikus jelentéseinek fényében válnak megragadhatóvá: pl. a *kétségbeesésbe taszít vkit* típusú kifejezésekben megmutatkozó metaforikus jelentések az 'erőteljesen' (és a részben arra ráépülő 'durván') specifikus mozzanat, míg a *vki messzire taszít magától vkit* [pl. a viselkedésével] típusú kifejezések a '[magától] távolítva' mozzanat körvonalazásához járulnak hozzá:

- (1) *rám szólt, hogy hallgassak már el, én azonban, jöllehet magam is tudtam, hogy követelőzésemmel csak még messzebbre taszítom*_(met) [▷ '(magától) távolítva'] *magamtól, mégsem bírtam abbahagyni* (doc#414)⁹

Az ige egyes metaforikus jelentéseiben a tulajdonképpeni jelentésnek – a különböző metaforikus jelentések fényében most már azonosítható, leírható – komponensei közül csak egy vagy néhány jelenik meg, így egy-egy nyelvi egység különböző jelentései esetenként egymástól nagyon távolinak tűnhetnek, miközben – noha más-más mozzanataival, de – (közvetlenül vagy közvetve) valamennyi metaforikus jelentés kapcsolódik a tulajdonképpeni jelentéshez. (Más szemléleti keretben hasonló összefüggéseket említ Szilágyi N. Sándor (1996) és Dimény Hajnalka (2021) is.) Egy nyelvi egység különböző metaforikus jelentései ugyanakkor egymással is szoros kapcsolatban állnak: folyamatosan elemzik, értelmezik egymást.

A metaforikus jelentéseknek a tulajdonképpenihez való kapcsolódása azonban nem külsődleges: a metaforikus jelentések nem egyszerűen a tulajdonképpenire épülnek rá, hanem egyúttal felbonthatóvá, belsőleg tagolttá is teszik a tulajdonképpeni jelentést, mintegy rendszerezve az azt alkotó – nyelvi szempontból releváns – komponenseket (mozzanatokot). A tulajdonképpeni és a metaforikus jelentések közötti mozgás tehát kétirányú: egyfelől a

⁸ Fontos ugyanakkor hangsúlyozni, hogy a tulajdonképpeni jelentés – bár a poliszém jelentésrendszerek kiépülésének kezdetén szükségszerűen egybeesik a történetileg elsődleges jelentéssel – ebben a megközelítésben nem elsősorban történeti kategória. A szerves nyelvelméleti keretben született munkák erre a jelenségre expliciten nem reflektálnak, az elemzésekből (ld. pl. Zsilka 1978a, NyMDK. 1–11) azonban világossá válik, hogy a jelentésváltozási folyamatok során, illetve a jelentésrendszeren belüli dinamikus kölcsönhatások következtében időben változhat, hogy mely jelentés(ek) értelmezhető(k) tulajdonképpeniként.

⁹ A dolgozatban szereplő példák az MNSZ2 korpuszából származnak; az idézett szövegrészeket módosítás nélkül, eredeti helyesírásukat megtartva közlöm.

metaforikus jelentések a tulajdonképpeniből vezethetők le, másfelől pedig a tulajdonképpeni a metaforikusokon keresztül válik elemezhetővé.

A szerves nyelvelmélet felfogása szerint ugyanígy kettős mozgás figyelhető meg a metaforikus jelentések és a belőlük létrejövő elvont általános jelentés, az ún. hipotetikus jelentés között. A hipotetikus jelentés a metaforizációval egyidejűleg zajló általánosulási folyamat eredményeként, a metaforikus jelentésekből alakul ki; ugyanakkor, ha már kialakult, belőle a metaforikus jelentések deduktív úton levezethetők, illetve új metaforikus jelentések hozhatók létre.¹⁰

A jelentésrendszer egységét biztosító hipotetikus jelentés más szempontból a tulajdonképpeni jelentés más, kibontott formájának tekinthető, mivel a tulajdonképpeni jelentés mozzanatai benne általános és elemzett formában vannak jelen.¹¹ Ugyanakkor a tulajdonképpeni és a hipotetikus jelentés közötti kapcsolat szintén kétirányú – vagyis a szerves nyelvelmélet a jelentés mindhárom szintjén (pontosabban a szintek mindegyike között) kettős mozgásokat tételez.

Ezek a kettős mozgások egyúttal az ebben az elméleti keretben végzett elemzések módszereit is meghatározzák; a tulajdonképpeni és a metaforikus jelentések – akárcsak az egyes jelentések különböző jelentésmozzanatai – az elemzés során folyamatosan egymásra vannak vonatkoztatva, egymást értelmezik, és egymást módosítják.

Ebből a megközelítésmódból az is következik, hogy a jelentésmozzanatok nem statikus építőelemei a jelentéseknek, és semmi esetre sem lehetnek előre rögzítettek vagy rögzíthetők: a tulajdonképpeni jelentés felismert mozzanatai az elemzés (illetve másfelől: a metaforizációs folyamatok) során módosulhatnak, árnyalódhatnak, és bizonyos mértékig el is távolodhatnak egymástól. Az egyes mozzanatokból létrejövő új mozzanatok azonban rendszerint nem különbülnek el élesen egymástól: a hipoteti-

¹⁰ A hipotetikus jelentések, „a közös elemek együttese, amelyek ugyanannak az igének a különböző jelentéseit összetartják” (Zsilka 1978b: 450), konkrét nyelvi elemzések eredményeként tárhatók fel. A *hipotetikus* elnevezés arra utal, hogy a hipotetikus jelentés nyelvileg közvetlenül nem jelenik meg.

¹¹ Az ige egyes metaforikus jelentései gyakran más-más igei tartalmakra épülnek (vö. pl. Zsilka 1978a), és ezekből általánosul a hipotetikus jelentés egy olyan elvont mozzanata, amely mind a tulajdonképpeni jelentés, mind a metaforikus jelentések igei tartalmait általánosítja. Például „[a]z *álmodik* ige hipotetikus jelentésében a tulajdonképpeni jelentésben szerepet játszó ’alszik’ és a metaforikus jelentésekbe integrálódó különféle mentális tevékenységek [’mereng’, ’gondol vmire’, ’vágyik vmire’] általánosítva, (lelki)állapotként jelennek meg” (Ladányi 2016: 99).

kus jelentésben részleges különbözőségeik ellenére is egy egységet alkotva biztosítják az adott ige jelentésrendszerének összetartó voltát.

3.2. A tulajdonképpeni és a metaforikus jelentések mozzanatainak összefüggései: a *szór* ige példája

A szerves nyelvelmélet felfogása szerint – a 3. pontban említetteknek megfelelően – az igék tulajdonképpeni jelentésének elsődlegessége, ki-tüntetett volta abból adódik, hogy ez a jelentés közvetlenül vonatkozik egy konkrét, az észlelés számára relative könnyen hozzáférhető szituáció-ra. További fontos jellemzője az ekként felfogott tulajdonképpeni jelen-tésnek, hogy a metaforikus jelentésekben relevánssá váló mozzanatok egyfajta forrásaként ragadható meg – vagyis olyan jelentésről van szó, amelyből az adott poliszém nyelvi egység más jelentései rendszerint le-vezethetők.¹² (Mind a jelentés „konkrétsága”, mind pedig az a sajátosság, hogy más jelentések erre a jelentésre épülnek rá, a funkcionális kognitív szemantika egyes irányzataiban is meghatározó vonása az elsődleges, il-letve prototipikus jelentés fogalmának; ld. pl. Lakoff 1987, Tyler – Evans 2001, Steen 2007, Steen et al. 2010, Gries 2015, Simon et al. 2019. A konkrét és az elvont, valamint a metaforikus és a nem-metaforikus szintek közötti kettős mozgások, dinamikus, a jelentésrendszert alapvetően meg-határozó kölcsönhatások – amelyeknek a szerves nyelvelmélet döntő sze-repet tulajdonít – ezekben a megközelítésekben azonban kevésbé vagy egyáltalán nem tematizálódnak.)

¹² A csupán adott korpuszon értelmezhető gyakoriság, a kontextusfüggő, számos pszichológiai, kulturális és társadalmi tényező által befolyásolt szaliencia, vala-mint a rendelkezésre álló történeti források szűk köre miatt gyakran nem meg-bízhatóan feltárható történeti értelemben vett elsődlegesség tehát ebben a megközelítésben nem tekinthető a tulajdonképpeni jelentés definiáló jegyének – noha természetesen nem zárható ki, hogy az esetek egy (akár jelentős) részé-ben a tulajdonképpeni jelentés egybeesik a szóban forgó nyelvi egység leggya-koribb, leginkább szaliens és/vagy elsőként adatható jelentésével.

Ebben az alponthoz azt tekintem röviden át a *szór* ige példáján keresztül,¹³ hogy a szerves nyelvelmélet felfogása szerinti tulajdonképpeni jelentés egyes jelentésmozzanatai hogyan változhatnak a metaforizáció során, illetve hogy a metaforikus jelentések mozzanatait vizsgálva hogyan válnak körvonalazhatóvá az ige tulajdonképpeni jelentésének nyelvileg releváns mozzanatai.

A *szór* jelentésrendszerét elemezve (és a szerves nyelvelmélet szemléleti keretét alapul véve) megállapítható, hogy az ige tulajdonképpeni jelentésében olyan komplex, több különböző nézőpontból megragadható cselekvésekre vonatkozik, amelyek során a cselekvő valamely azonos minőségű és apró részekből álló (ilyen értelemben homogén), szemcsés anyagot, illetve anyagszerű entitást jellemzően lendületes és íves mozdulattal egy adott területre juttat, tipikusan olyan módon, hogy a folyamat során/eredményeként a számos apró szemcséből összeálló anyag részei relatíve nagy felületen terülnek szét, mintegy befedve az adott területet – miközben esetleges, illetve véletlenszerű, hogy az egyes részek (szemcsék) pontosan hová kerülnek.

A *szór* tulajdonképpeni jelentése mutatkozik meg például a (2a, b) megnyilatkozásrészletekben:

(2a) [személy] *a búzát ívelő mozdulattal maga elé **szórta*** (doc#736)

(2b) [személy] *a tyúkoknak kukoricát **szórt*** (doc#329)

Az ige mindkét esetben ugyanolyan jellegű folyamatot jelöl, és mindkét esetben közvetlenül vonatkozik az adott folyamatra, azonban – a tárgyi és határozói elem(ek) jelentésétől nem függetlenül – a különböző megnyilatkozásokban az adott valóság-összefüggéseknek más-más vetületeire irányítja a figyelmet (vö. Horváth 1983).

¹³ A *szór* jelentéselemzésének alapjául szolgáló teljes anyagot egy, az MNSZ2-ből származó 1500 elemű véletlen minta, valamint a Mazsola keresőeszköznek a [szór + tárgyragos elem] keresésre adott, 1916 elemű találati listája alkotja. (Azonban mivel a Mazsola az MNSZ2 korpuszának is részét képező MNSZ1-re épül, a két listán szereplő találatok között természetesen vannak átfedések.) A jelentéseket elemezve tekintetbe vettem továbbá az ÉrtSz., az ÉKsz.² és a TESz. megfelelő szócikkeit is, de a vizsgált ige egyes jelentéseinek elkülönítése és elemzése során nem a szótárak definícióiból, hanem elsődlegesen a konkrét korpuszadatokból indultam ki, valamint felhasználtam az adott igről szerves nyelvelméleti keretben készült korábbi elemzést (Ladányi 1988) is. (Az ige teljes jelentésrendszerének áttekintésére a jelen dolgozat keretében nincs mód; részletesebben ld. Hrenek 2023.)

A (2a) szövegrészletben a tárgyi vonzat (*búzát*) olyan szemcsés, több apró részből, illetve egységből álló, anyagszerűen felfogható entitást nevez meg, amelyet a szóban forgó személy egy adott területre juttat. Ezzel összefüggésben a *szór* ige dobó jellegű, széles, íves mozdulatra utal – miközben a mozdulat íves jellegét az idézett példában az *ívelő mozdulattal* kifejezés teszi hangsúlyossá és nyelvileg explicitté.

A (2b) az ige jelentését tekintve mindössze abban különbözik a (2a)-tól, hogy ez esetben – a *tyúkoknak* részeshatározóval összefüggésben – az ábrázolt folyamat egyfajta adási szituációként konstruálódik meg nyelvileg, a *szór* pedig ezt az adási szituációt ragadja meg a mozdulat és a tyúkoknak juttatott, apró (gabona)szemekből álló entitás sajátosságai felől. Ekkor tehát a juttatás az adás mozzanatával kapcsolódik össze.

A tulajdonképpeni jelentés körvonalazásához azonban a fentiek értelmében szorosan hozzátartozik a metaforikus jelentések mozzanatainak a vizsgálata is, hiszen a tulajdonképpeni jelentés egyes – nyelvileg releváns – mozzanatai csupán a metaforikusok fényében ragadhatók meg: leírásuk nem lehetséges azon mozzanatok számbavétele nélkül, amelyeknek a forrásaiként szolgálnak. Éppen ezért a továbbiakban (mielőtt a tulajdonképpeni jelentés körvonalazásának további lehetséges szempontjait ismertetném) néhány konkrét példán keresztül röviden felvázolom, hogy a *szór* egyes metaforikus jelentéseinek mozzanatai hogyan hozhatók összefüggésbe a tulajdonképpeni jelentésű *szór* által nyelvileg megjelenített szituáció bizonyos sajátosságaival, és hogyan utalhatnak arra, hogy az ige tulajdonképpeni jelentésében milyen mozzanatok tekinthetők nyelvileg relevánsnak.

Tulajdonképpeni jelentésében (mint azt a (2a, b) példák esetében is láttuk) az ige apró részekből álló, szemcsés, könnyű anyagok mozgatására vonatkozik. Az ilyen anyagok nem fejtenek ki ellenállást, mozgatásuk nem igényel erőfeszítést. Ezzel, valamint a mozdulat gyakran lendületes voltával összefüggésben értelmeződik a *szór* egyes metaforikus jelentéseiben tételezhető 'könnyeden' jelentésmozzanat, amely a metaforikus jelentések szintjén a spontaneitással, illetve az ötletszerűséggel, a tervezés, a tervszerűség hiányával is összekapcsolódhat. Például:

- (3) *Internátusi, egyetlen ruhás szegénysége mellett csak úgy szórta gazdag szellemi ajándékait* (doc#368)

Mivel a lendületes mozgás gyakran kevésbé precíz, és éppen a lendületeségből fakadóan bizonyos mértékű elnagyoltsággal is jellemezhető, a lendületesség mozzanata a *szór* jelentérendszerén belül egyfelől szintén a spontaneitással (és közvetetten a már említett 'könnyeden' mozzanattal),

másfelől azonban (amennyiben negatív értékelés, illetve a megnyilatkozó negatív attitűdje kapcsolódik az adott folyamathoz) a hanyagsággal, az oda nem figyelemmel is összefüggésbe hozható. Erre példa a (4) és az (5) megnyilatkozásrészlet:

- (4) *árulónak mondták, letörték palotáiról a csombokos zászlókat, az utcára **szórták** fényűző ruháit és bútorait* (doc#549)
- (5) *Hová **szórtad** a kesztyűdet?* (doc#708)

Érdeemes emellett megemlíteni, hogy mivel a 'könnyeden', a 'spontán', a 'hanyagul' és a 'meggondolatlanul' mindegyike a megnyilatkozó szubjektív értékelésére utal, nem minden esetben lehetséges ezeket egyértelműen azonosítani, illetve elkülöníteni egymástól az egyes jelentésekben. Ugyanazon szituációra vonatkoztatva a kontextustól és a megnyilatkozóknak a jelenethez, illetve a jelenet egyes szereplőihöz fűződő viszonyulásától függően az ige jelentésének leírása során éppúgy számolhatunk például a 'spontán', mint a 'meggondolatlanul' mozzanatvariánssal (vö. 4.1.). De az sem példa nélküli, hogy két vagy több mozzanatvariáns összekapcsolódását tételezhetjük egy-egy jelentés elemzésekor.

A 'meggondolatlanul' azonban elsődlegesen nem a 'lendületesen'-re épülve érthető. A *szór* jelentésrendszerén belül ez a mozzanat sokkal inkább a nagy mennyiségű szemcsés anyag mozgatására vonatkozó 'számolatlanul' mozzanattal hozható összefüggésbe – amennyiben a 'számolatlanul' adott esetben hozzávetőlegességet, pontatlanságot, felületességet is implikálhat (és ilyen módon a 'hanyagul' és a 'spontán' mozzanatokkal is kapcsolatban áll).

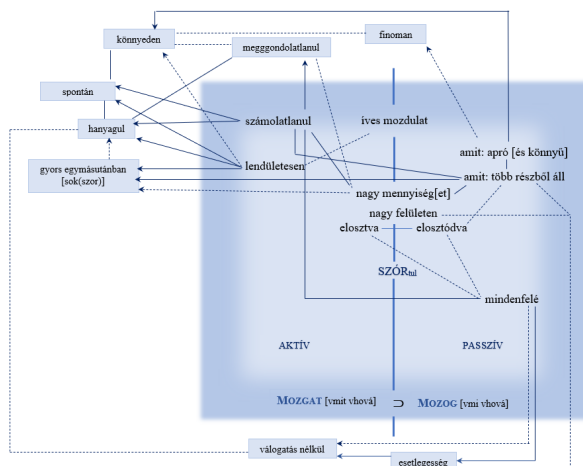
A tulajdonképpeni jelentésű *szór* által jelölt folyamat esetében az anyag vagy anyagszerű entitás egyes (apró) részei, szemcséi tipikusan relatíve nagy sík felületen oszlanak el, esetenként mintegy beterítve ezt a felületet. Az azonban, hogy a szórásként interpretált cselekvés során egy-egy ilyen apró entitás hová kerül, teljes mértékben esetleges és irreleváns. Ezt az esetlegességet és a részek (relatív) nagy mennyiségét figyelembe véve érthető meg a *szór* egyes metaforikus jelentéseinek leírásában is meghatározó 'mindenfelé', valamint 'megfontolás vagy válogatás nélkül [bárhová/bárkinek/bárkire]' mozzanat. Például:

- (6) *Ffi: nem csak e hölgynek teszi a szépet, minden kolleginának bókokat **szór**, incselkedik.* (doc#978)
- (7) *Nagyképű hirdetéseit számolatlanul **szórta** mindenfelé* (doc#1047)

Az ige több metaforikus jelentésében is releváns – és tipikusan a ’nagy mennyiségben’ mozzanattal összefonódó – ’gyors egymásutánban’ mozzanat tételezése pedig arra az összefüggésre épül, hogy a tulajdonképpeni értelemben vett szórás folyamat során az anyag, illetve anyagszerű entitás egyes részei gyors egymásutánban követik egymást. Például:

- (8) *A repülők szünet nélkül **szórják** kisebb-nagyobb bombáikat is.*
(doc#1090)
- (9) *A hölgyek és kisasszonyok virágokat s borostyánkoszorúkat **szórtak** a lengyelekre.* (doc#658)

A terjedelmi korlátok nem teszik lehetővé a *szór* jelentéselemzése során felvázolható valamennyi jelentésmozzanat és mozzanatvariáns számbavételét; az itt bemutatott rövid áttekintés célja ez esetben azonban nem is a részletes elemzések ismertetése, hanem csupán a tulajdonképpeni és a metaforikus jelentésekben felismerhető mozzanatok, illetve mozzanatvariánsok közötti kapcsolat jellegének szemléltetése volt. Ezeknek a mozzanatoknak – valamint a *szór* ige teljes jelentérendszerét elemezve körvonalazott, itt a terjedelmi korlátokra való tekintettel részletesen nem ismertetett további mozzanatoknak – a viszonyát tekinti át sematikusán az alábbi, 1. ábra:

1. ábra: A *szór* ige specifikus jelentésmozzanatainak összefüggései sematikusán

Az ábrán a nyilak az egymásra épülést fejezik ki, a nyíl nélküli vonalak pedig a más természetű, de szintén lényeges kapcsolatokra, összefonódásokra vonatkoznak. A folytonos vonalak erősebb és tipikusan közvetlen, míg a szaggatott vonalak gyengébb, illetve közvetett kapcsolatokat jelölnek. Az ábra közepén látható négyzet az ige tulajdonképpeni jelentésének mozzanatait foglalja magába (elkülönítve egymástól az elsődlegesen az aktív, illetve az elsődlegesen a passzív oldalhoz kötődő mozzanatokot).

Lényeges ugyanakkor kiemelni, hogy az ábra – a változási folyamatokra történő utalások ellenére is – viszonylag statikusnak mutatja az összefüggéseket; ez a statikusság azonban nem magát a jelentésrendszert jellemzi, hanem csupán az ábrázolás mint kétdimenziós, vonalakkal és (többé-kevésbé) körülhatárolt alakzatokkal operáló szemléltetési mód sajátosságaiból adódik. A tételezett jelentésmozzanatok, mozzanategyüttesek nem különülnek el élesen egymástól, és nem ragadhatók meg körülhatárolt, a környezetüktől független vagy egyértelműen elhatárolható elemekként: nem csupán a változási folyamatok következtében, hanem lényegüket tekintve is szorosan összefonódnak egymással.

4. A tulajdonképpeni jelentés fogalma az igei jelentéselemzések és a szinonim jelentésviszonyok tükrében

A 3. alponthan láttuk, hogy szerves nyelvelméleti keretben a tulajdonképpeni jelentés fogalma nem önmagában áll, és nem is csupán a metaforikus jelentésekkel szembeállítva merül fel: a jelentés három szintje csak együttesen, egymáshoz képest és a közöttük lévő kölcsönhatásokat tekintetbe véve értelmezhető. A tulajdonképpeni jelentés a szerves nyelvelméleti terminológia szerint a nyelvi egységek (adott esetben igék) legközvetlenebb és szinkrón értelemben elsődleges jelentéseként ragadható meg, amely – a szükségszerűen elemzett hipotetikus jelentéssel ellentétben – monolit egységnek tekinthető mindaddig, amíg a ráépülő metaforikus jelentések nem teszik felismerhetővé és elkülöníthetővé az egyes jelentésmozzanatait.

Ez az értelmezés azonban – bár árnyalt képet ad az igei jelentésrendszereken belüli dinamikus kölcsönhatásokról – felveti azt a más irányzatokban, például a kognitív szemantikában (vö. pl. Tyler – Evans 2001, Gries 2015) is megkerülhetetlen kérdést, hogy hogyan értelmezhető egy jelentés (adott esetben a szinkroniára vonatkoztatott) elsődlegessége. Ezzel együtt pedig felmerül az is, hogy milyen tényezők mentén különíthető el – amennyiben valóban elkülöníthető – egymástól a konkrét elemzések során a tulajdonképpeni és a metaforikus jelentések szintje.

Elemzéseim során – a szerves nyelvelmélet megközelítésmódját alapul véve – megkülönböztetem egymástól a tulajdonképpeni és a metaforikus jelentések szintjét, és a metaforikus jelentéseket a tulajdonképpeni-vel szemben határozom meg, azaz minden olyan jelentést metaforikusnak tekintek, amely nem tulajdonképpeni jelentés.¹⁴ Azonban a két kategória között nem tételezek éles, egyértelmű határokat, a tulajdonképpeni jelentés kijelölése során pedig nem csupán az adott ige jelentésrendszerén belüli, hanem a szinonim használatú igék adott jelentései közötti szemantikai viszonyokat is igyekszem tekintetbe venni (vö. 4.3.). A jelen dolgozat keretében azonban nem használom a Zsilka János által kidolgozott szemantikában szintén fontos szerepet betöltő hipotetikus jelentés fogalmát, mivel elemzéseimben a tulajdonképpeni jelentéssel – ahogyan a metaforikus jelentésekkel is – elsősorban mint a valós nyelvhasználathoz köthető konkrét jelentéssel foglalkozom.

A következőkben először áttekintem, hogy miként tartom leírhatónak a poliszém igék jelentésrendszerét (4.1.), ezt követően pedig elsősorban konkrét igei jelentéselemzések (vö. 2.) eredményei alapján kísérem meg árnyalni a tulajdonképpeni jelentésnek a szerves nyelvelméleti keretben kidolgozott értelmezését – egyrészt a poliszém jelentésrendszerén belüli (4.2.), másrészt a különböző igék szinonim jelentései közötti (4.3.) összefüggésekre építve.

4.1. Az igék poliszém jelentésrendszere: jelentésváltozatok, jelentések és jelentéstípusok

A jelentést (a szerves nyelvelmélet szemléleti keretével összhangban) dolgozatomban elsődlegesen nyelvi természetű jelenségként értelmezem, amely ugyanakkor (a funkcionális kognitív nyelvészet egyik alapvetésének megfelelően) kontextusba ágyazottan, interakciókhoz kötött, dinamikus jelentéstulajdonítási folyamatok során jön létre, illetve a konkrét használatokban, diskurzusokban változik (ld. pl. Verschueren 1999, Tátrai 2017).

A szerves nyelvelmélet hangsúlyozza a jelentésváltozási (illetve a tág értelemben vett metaforizációs) folyamatok rendkívül dinamikus voltát, és a nyelv működésében alapvető fontosságúnak tartja a jelentések közötti folyamatos kölcsönhatásokat. Azt tételezi, hogy egy nyelvi egység egymással szorosan összefüggő, folytonosan változó, egymást árnyaló, elem-

¹⁴ Ennek megfelelően nem teszek különbséget például a metaforikus és a metonimikus jelentések között sem. Ez a különbség természetesen számos esetben, számos kutatás során fontos és releváns lehet, dolgozatom kérdésfeltevéseinek szempontjából azonban nincs számottevő jelentősége vagy magyarázó értéke.

ző, újraértelmező jelentései együttesen, egymással összefonódva alkotják (illetve alkotják meg újra és újra) az adott nyelvi egység jelentésrendszerét. A poliszém igék jelentéseinek rendszere ebben a megközelítésben különböző – a használat, illetve a megismerés során változó, formálódó – általános és specifikus jelentésmozzanatok komplex rendszereként írható le.

Az igei jelentésrendszerek szemantikai sajátosságainak megragadására (a tulajdonképpeni, metaforikus és hipotetikus jelentés hármassága mellett) három különböző szintű jelentésfogalmat vezetek be: a jelentésváltozatok, a jelentések és a jelentéstípusok fogalmát. Ezen fogalmak alkalmazásával az általánosság más-más szintjein írhatjuk le a vizsgált igék jelentésrendszerének összefüggéseit.

Az ige **jelentésváltozatai** a tényleges használatban, a konkrét nyelvi megnyilatkozásokban közvetlenül megmutatkozó szemantikai egységek, amelyeket általános és specifikus jelentésmozzanatok sajátos együttállásaival jellemezhetünk, illetve amelyekre jelentős hatással van az adott igei konstrukciókban előforduló vonzatok mint konkrét lexikai elemek jelentése is. (Az igék és igei vonzatok közötti kétirányú szemantikai kapcsolatról, kölcsönhatásokról ld. pl. Zsilka 1982, Langacker 1987.) Ennek értelmében jelentésváltozatok fordulnak elő például a (10)–(12) szövegrészekben (ahogyan a dolgozatban idézett valamennyi további példában is):¹⁵

- (10) *a fiatalember pusztá kézzel kezdte szétbontani a tetőt, és a földre szórta a cserepeket.* (doc#1062)
- (11) *fekete kendős asszonyok virágvasárnapi mozdulattal őszirózsát szórnak az útestre* (doc#673)
- (12) *A lelátóról rengeteg fémpénzt szórtak a pályára* (doc#1072)

A (10)–(12) példasorban (és a korábban említett (9) példában) a *szór* ige ugyanazon metaforikus jelentésének a jelentésváltozatai fordulnak elő azonos szintaktikai mintázattal (N_1 *szór* N_2 -t N_3 -ra) és ugyanazzal a közös általános igei mozzanattal: 'juttat (vmit vhová)'. Az egy jelentéshez sorolható jelentésváltozatokban az igék azonos vagy csaknem azonos sze-

¹⁵ A fogalmak áttekintése és a felvázolt összefüggések szemléltetése során – a gondolatmenet egységességének érdekében – ez esetben is elsősorban a *szór* ige elemzésének eredményeit ismertetem, kitérve a *szór*, a *hint* és a *dob* igék közötti szinonim jelentésvizonyok kérdésére is (4.3.). Maguk a meghatározások, értelmezések azonban a dolgozatba bevont valamennyi ige, illetve igei konstrukció elemzésére épülve körvonalazódtak (vö. 2.2.).

mantikai csoportokba tartozó főnevekkel fordulnak elő (pl. N_1 'személy', N_2-t 'több, relative kis méretű, (csaknem) egyforma tárgyat', N_3-rA 'vízszintes felületre'). Az adott megnyilatkozásokban releváns specifikus jelentésmozzanatok is közősek lehetnek az egyes változatokban – a fenti példában ilyen a 'nagy mennyiségben', az 'amiket: [az adott felületen] szétterülnek' és az 'esetlegesség' mozzanat.¹⁶ A jelentésváltozatok ugyanakkor egy vagy néhány – az adott szövegösszefüggések között nem döntő, de nem is elhanyagolható – specifikus jelentésmozzanat tekintetében különbözhetnek is egymástól. Például a 'széles, íves mozdulattal' vagy a 'lendületesen' a fenti példasorban szereplő kifejezések egy részében (pl. (11), (12)) releváns része lehet az igei jelentésnek, más esetekben (pl. (10)) azonban nem.

A jelentésváltozatok közötti különbséget okozhatja ezenkívül az is, ha más-más szöveghelyzetekben egy jelentésmozzanat részben eltérő módokon – azaz különböző mozzanatvariánsokként – értelmeződik. Alkalmanként ugyanis az egyes jelentésmozzanatoknak is tételezhetők variánsai, amelyek ugyanazt a jelenséget, pontosabban a jelenség ugyanazon sajátosságát hasonló módon, de más nézőpontból, más megnyilatkozási attitűdöt megjelenítve interpretálják (pl. bizonyos kontextusokban, illetve bizonyos szövegösszefüggések között az 'esetlegesség' mozzanata inkább 'véletlenszerűség'-ként ragadható meg). A mozzanatvariánsok – az elemzések során önálló jelentésmozzanatokként felvett szemantikai egységekkel ellentétben – tipikusan nem annyira egymásra épülnek, mint inkább más-más vetületei felől sarkítva ragadják meg a szóban forgó jelentet valamely jellegzetességét (vö. 3.2.).

Az ige egyes **jelentései** ebben a megközelítésben a jelentésváltozatokra épülő, konstrukciós sémákhoz kötődő, bizonyos mértékig elvont szemantikai egységek, amelyek – a jelentésváltozatokhoz hasonlóan – a jelentésmozzanatoknak a különböző igei konstrukciókhoz kötődő sajátos együttállásaiként értelmeződnek, és nem függetleníthetők az igei vonzatok, illetőleg általában véve az ige környezetében lévő névszók szemantikai csoportjaitól. (Vö. pl. Simon 2016, 2018; az igei vonzatkeret megváltozása ezenkívül a szótárírói gyakorlatban is fontos támpontként merül fel az igei jelentések elkülönítése során, ld. pl. Elekfi 1966: 194–214,

¹⁶ Hiszen esetleges, hogy a szórási folyamat következtében az anyagszerű, szemcsés entitás egyes részei pontosan hol érnek földet. Hogy az itt említett jelentésmozzanatok valóban relevánsak az ige adott jelentésváltozataiban (és jelentéseiben), az a metaforikus jelentéseket és a jelentések szinonim jelentésviszonyait elemezve, illetve a jelentésrendszer egészét tekintve válik világossá.

H. Molnár 1969: 229–269, Ittész 2011: 86–93.) Az így felfogott jelentések a jelentésváltozatokból sematizálódnak.¹⁷ A jelentésváltozatok tehát a jelentések mint sémák konkrét megvalósulásaiaként is megragadhatók; a jelentések és jelentésváltozatok viszonya e szerint az értelmezés szerint a sémák és megvalósulásai közötti kétirányú, dinamikus viszonyként értelmeződik (vö. pl. Langacker 1987, Taylor 2002).

Az igei jelentés részeként írhatók le ennek megfelelően az egy sémában (jelentésben) összefogható jelentésváltozatok közös általános igei mozzanatai (a fenti példánál maradva: 'juttat (vmit vhová)'), a közös specifikus jelentésmozzanatok (a példában: a 'nagy mennyiségben', az 'amiket: [az adott felületen] szétterülnek' és az 'esetlegesség' mozzanat), valamint az igei vonzatok bizonyos mértékig sematikus szemantikai csoportjai (pl. 'személy', 'több, relatív kis méretű, (csaknem) egyforma entitást', 'vízszintes felületre'). A *szór* igeének a (10)–(12) példában megmutatkozó jelentésváltozatokból sematizálódó, az N_1 *szór* N_2 -t N_3 -ra konstrukcióhoz kötődő metaforikus jelentése tehát – az általánosság egy viszonylag alacsony fokán – a következőképpen ragadható meg: ' N_1 (személy) juttat N_2 -t (több, relatív kis méretű, (csaknem) egyforma entitást) N_3 -ra (általában vízszintes felületre); nagy mennyiségben; amiket: [az adott felületen] szétterülnek; esetlegesség'.

Az ige **jelentéstípusai** – a jelentésváltozatokkal és a jelentésekkel ellentétben – nem önálló szemantikai egységek, hanem az igei jelentések olyan nyalábjai, amelyeket egy (kisebb vagy nagyobb mértékben) általános igei mozzanat tart össze. Vagyis a jelentéstípusok a jelentéseket rendszerbe szervező általános igei mozzanatok által összefogott csoportokként értelmezhetők. Például a *szór* jelentésrendszerében jelentéstípust körvonalazhat – többek között – a 'juttat (vmit vhová): okozza, hogy vmi vhová kerüljön', a 'részesít vkit vmiben' és a 'kifejez, kommunikál (és ilyen módon megoszt vkivel/vkikkel) vmit' mozzanat.

A) 'juttat (vmit vhová): okozza, hogy vmi vhová kerüljön'

Itt említhetők a (10)–(12) szövegrészek, valamint a (13)–(16) példák, amelyekben a *szór* különböző jelentéseinek megvalósulásaiaként értelmezhető jelentésváltozatok fordulnak elő. Az egyes jelentéseket azonban ösz-

¹⁷ A jelentésváltozatok és jelentések itt felvázolt kategóriái részben párhuzamba állíthatók a kontextuális jelentés és a típusjelentés fogalmával (vö. pl. Tolcsvai Nagy 2015: 51–52), azonban a két fogalompár nem azonosítható teljes mértékig egymással, hiszen más-más összefüggérendszerben értelmeződnek.

szeköti, jelentéstípussá szervezi a 'juttat [vmit vhová]' általános igei mozzanat:

- (13) *Az ágyamra **szórja** a papír hólabdát, konfettit, cserépmalacot* (doc#378)
- (14) *a kormánykatonák vaktában **szórják** a bombákat. Helyi források szerint találát ért egy esküvői menetet és egy kompot, több mint tizen meghaltak.* (doc#1054)
- (15) *Különös meccs volt az amerikai álomderbi, hiszen hiába **szórt** vagy negyven védhetetlen adogatást Sampras (nem erőből, hanem mérnöki pontossággal helyezve a labdákat), a mérkőzés második felében Agassi sok szervát megszelidített* (doc#1075)
- (16) *A csendes szellő olykor havat **szórt** ránk a dermedt faágakról* (doc#1106)

B) 'részésít vkit vmiben'

A *szór* jelentésrendszerén belül a második főbb jelentéstípusba azok a példák sorolhatók, amelyekben az ige jelentése a 'részésít vkit vmiben' általános igei tartalmat tekintetbe véve írható le. Ennek a mozzanatnak a kialakulását, illetve a *szór* jelentésrendszerében elfoglalt pozícióját a 'juttat: okozza, hogy vmi vhová kerüljön' és az 'ad: juttat vmit vkinek' általános igei mozzanatok alkalmankénti összekapcsolódása alapján érthetjük meg. Konkrét fizikai értelemben vett létezők esetében az adási folyamat – amelynek során a „kedvezményezett” részésül valamiben – értelmezhető egyúttal a szóban forgó entitás(ok) valahová történő (el)juttatásaként is (pl. *a tyúkoknak kukoricát szórt*; a *-nAk* rag grammatikalizációjával összefüggésben: Tolcsvai Nagy 2013: 262–263, Pomázi 2022). A B) jelentéstípusba sorolt példák esetében azonban az ige nem valamely anyagszerű entítások tényleges, térbeli mozgatására utal, illetve nem arra vonatkozik, hogy a szóban forgó személy valakinek a rendelkezésére bocsát valamit, hanem azt fejezi ki, hogy az ágens valakit vagy valakitket részésít valami-ben. (Metaforikus értelemben azonban ez a folyamat is felfogható egyfajta juttatásként.) Például:

- (17) *Már hetek óta két kézzel **szórja** közējük a kitüntetések.* (doc#975)
- (18) *Mint a színpad leendő dicsősége, Jolánka csak úgy **szórta** szerte szét kacér pillantásait minden rendű-rangú strandolóra* (doc#760)
- (19) *Ő bármilyen emberekkel érintkezett, valóságos gyermeki örömmel **szórta** ötleteit, és bocsátkozott eszmecserébe.* (doc#758)

C) 'kifejez, kommunikál (és ilyen módon megoszt vkivel/vkikkel) vmit'

A harmadik, ebben a tanulmányban tekintetbe vett jelentéstípus – különösen amennyiben személyek közötti közvetlen interakcióról van szó – szervesen összefügg a 'résztesít vkit vmiben' általános mozzanat által körvonalazott B) jelentéstípussal. A két típus közötti különbségtételt – a szoros kapcsolat ellenére is – az indokolja, hogy a C) típusba sorolt igei szerkezetek esetében a befogadói oldal háttérbe szorul: a nevek (20) vagy éppen hírek (21) kommunikálásának (felsorolásának, közlésének) nyelvi megkonstruálása során a megnyilatkozó magára a kifejezésre mint cselekvésre irányítja a figyelmet, és annak módját/módjait specifikálja a *szór* ige használatával, elsődlegesen (vagy akár kizárólagosan) a jelenetbeli kommunikátorra fókuszálva.

Így például a (20) mondatban is a jelenetbeli megnyilatkozóra irányul a figyelem, illetve az ő megnyilvánulási módját jellemzi az igei konstrukció, míg a befogadó(k) jelenléte, személye, mentális tevékenysége és az ábrázolt szituációban megnyilvánuló személyhez fűződő viszonya egyaránt irreleváns:

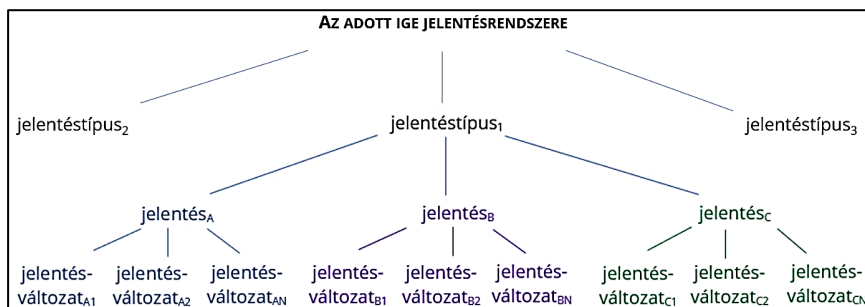
- (20) *Akadnak felnőttek, akik azzal dicsekednek, hogy csemetéjük csak úgy **szórja** az összes zsebszörnyecske nevét.* (doc#1113)

A (21) szövegrészlet ezzel szemben a *szór* igenek egy konvencionális használatát mutatja, de szintén közlési folyamatra utal:

- (21) *a CNN legalább első kézből **szórja** a híreket* (doc#1102)

Az A)–C) jelentéstípusokat áttekintve megállapítható tehát, hogy a jelentéstípusok esetenként egymástól látszólag viszonylag távoli jelentéseket is összefoghatnak, amennyiben az adott jelentések – akár más-más összefüggérendszerben értelmezve, de – ugyanazon általános igei mozzanatot alapul véve ragadhatók meg.

A jelentésváltozatok, jelentések és jelentéstípusok összefüggéseit (nagyon sematikusán) az alábbi, 2. ábra tekinti át:

2. ábra: Jelentésváltozatok, jelentések és jelentéstípusok az ige jelentérendszerében

4.2. A tulajdonképpeni jelentés fogalma a poliszém igei jelentérendszerek összefüggéseit tekintve véve

A szerves nyelvelmélet megállapításait (3.) és a jelentéselemzéseim során bevezetett jelentésváltozat – jelentés – jelentéstípus fogalomhármast (4.1.) figyelembe véve a szinkrón értelemben elsődleges jelentésnek tekintett tulajdonképpeni jelentést a poliszém igei jelentérendszerekben belül a következőképpen, illetve a következő sajátosságaira fókuszálva tartom megragadhatónak:

1) Ha a tulajdonképpeni és a metaforikus jelentések közötti viszonyt tekintjük, a szerves nyelvelmélet felfogásának (vö. 3.) megfelelően a tulajdonképpeni jelentés a metaforikus jelentések forrásaként értelmezhető, és ugyanez igaz az egyes jelentésmozzanatok esetében is: a tulajdonképpeni jelentés mozzanatai a metaforikus jelentések mozzanatainak a forrásaként írhatók le. (Miközben a metaforikus jelentéseknek a tulajdonképpeni jelentésre épülő jelentésmozzanatai felismerhetőkké teszik a tulajdonképpeni jelentés nyelvileg releváns mozzanatait.)

2) A tulajdonképpeni jelentés – más jelentésekhez hasonlóan – olyan, a konkrét használatoknál sematikusabb szemantikai egység, amely a tényleges nyelvhasználatban megmutatkozó jelentésváltozatokból általánosul. Például a *szór* tulajdonképpeni jelentése mint séma a (22)–(25) példákban (és más hasonló kifejezésekben, vö. pl. (2a, b)) előforduló jelentésváltozatokból jön létre:

(22) Gyümölcscsel történő töltés esetén a darált diót a töltelékkel meg-
egyező szélességű sávban **szórjuk** a tészta közepére. (doc#1185)

(23) Őrölt borsot **szórnak** a kocsi padlójára és az ülésekre (doc#1105)

(24) *asztalára szórtam a répamagot, nesze pajtás, itt a megoldás*
(doc#1054)

(25) *A piskótamorzsát hullámosan a torta szélére szórjuk.* (doc#1110)

Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a tulajdonképpeni jelentésnek (a metaforikus jelentésekhez hasonlóan) a konkrét megvalósulásokban, a tényleges nyelvi kifejezésekben nemcsak különböző jelentésváltozatai lehetnek, hanem jelentésmozzanatai – a kontextustól, illetve a szövegkörnyezettől függően – az egyes változatokban bizonyos mértékig módosulhatnak is. Ezek a módosulások egyfajta átmeneti sávot hozhatnak létre a tulajdonképpeni és az ahhoz közel álló egyes metaforikus jelentések között. A tulajdonképpeni és a metaforikus jelentések közötti átmenet ebben a megközelítésben tehát nem a kategorizációnak vagy a jelentések rendszerezésének elégtelenségéből adódó problémaként, hanem – az a posteriori kategóriákkal operáló, prototípuselvű kategorizáció szemléletmódjával összhangban (vö. pl. Rosch – Mervis 1975, Rosch 1986, 2009) – az igei jelentések rendszerének egy inherens sajátosságaként merül fel. A leírás nem az átfedések és átmenetek kiküszöbölésére, hanem ezek minél árnyaltabb megragadására törekszik.

3) A jelentéseknek a 4.1.-ben felvázolt értelmezéséből az is következik, hogy a tulajdonképpeni jelentést – az általános és specifikus jelentésmozzanatok mellett – az igei vonzatok sajátos szemantikai csoportjai is jellemzik.

Az általam vizsgált igék esetében a tulajdonképpeniként azonosítható jelentésre jellemző, hogy az igei vonzatok ekkor konkrét fizikai létezőkre utalnak (pl. a tárgyi vonzat emberi erővel mozgásra készíthető tárgy(ak)at, a latívuszi irányultságú bővítmény – amennyiben része a konstrukciónak – egy a térben kijelölt konkrét helyet nevez meg), az alanyesetben álló, illetve alany funkciójú főnév pedig személyre vagy személyek egy csoportjára vonatkozik. Mindez egybecseng azzal, hogy konkrét, fizikai értelemben vett tevékenységekre, mozgásokra (is) utaló igék esetében a tulajdonképpeni jelentés tipikusan a legközvetlenebb jelentésként – vagy legalábbis a legközvetlenebb jelentések egyikeként – azonosítható (vö. még pl. Steen et al. 2010, Tolcsvai Nagy 2017: 273–274).

Ugyanakkor mivel a tulajdonképpeni jelentéseknek az itt vázolt értelmezés szerint nem definiáló jegye, hanem csupán bizonyos esetekben jellemző vonása az, hogy konkrét cselekvésekre vonatkoznak, ebben a megközelítésben – az alábbiakban említett további szempontokat érvényesítve – azon igék esetében is feltételezhetünk tulajdonképpeni jelentést, ame-

lyek valamennyi jelentésükben az észlelés számára közvetlenül nem megragadható folyamatokra (például mentális tevékenységekre) utalnak. (Ez azonban a jelen dolgozat keretei között csupán továbbvezető feltételezésként fogalmazható meg, hiszen az ilyen típusú igék jelentésrendszerének és jelentéviszonyainak vizsgálata túlmutat az itt ismertetett kutatások célkitűzésein.)

4.3. A tulajdonképpeni jelentés fogalma a szinonim jelentéviszonyokat is tekintetbe véve

A szerves nyelvelmélet szerint a tulajdonképpeni jelentés önmagában, az adott ige jelentésrendszerén belül monolitnak tekinthető mindaddig, amíg a metaforikus jelentések nem elemzik (vö. 3.). A jelentések azonban a való nyelvhasználatban sohasem önmagukban, hanem többek között a szinonim jelentéshálózatok rendszerében értelmeződnek – vagyis más igék szinonim jelentései (a hasonlóságok és a különbségek felismerésén keresztül) még az egyetlen jelentésre épülő jelentésrendszerek adott jelentését is elemzetté teszik. Ilyen értelemben a tényleges nyelvhasználatot vizsgálva soha nem beszélhetünk a tulajdonképpeni jelentés monolit voltáról.

A (26)–(28) szövegrészeket a *szór*; a *dob* és a *hint* – egymással szinonim – tulajdonképpeni jelentéseire példák:

- (26) [személy] *a tyúkoknak kukoricát **szórt*** (doc#329)
- (27) [személy] *néhány vékonyabb fát **dobott** a tűzhelyen pislákoló parázsra* (doc#3)
- (28) [személy] *egy színes rajzokkal díszített nyolcszögletű dobozból csokoládéport **hintett** az ital habos felszínére* (doc#531)

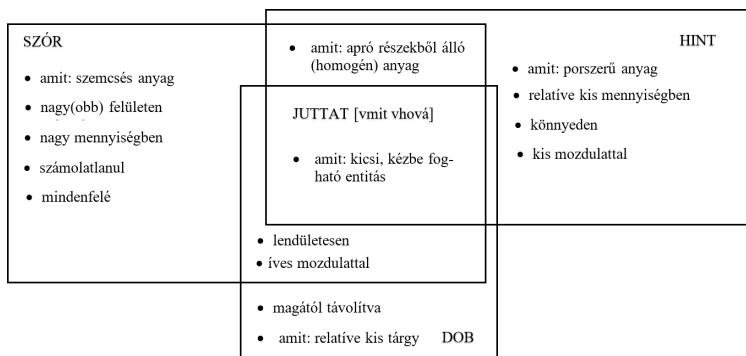
Fontos hangsúlyozni, hogy a szinonímia (rendszerint) nem jelent teljes jelentésbeli azonosságot, és nem írható le pusztán a hasonlóságokra fókuszálva: sokkal inkább a különböző nyelvi egységek megfelelő jelentései közötti hasonlóságok és különbségek összjátékaként ragadható meg (vö. pl. Murphy 2003). A *szór*; a *hint* és a *dob* igék – ahogyan ezt a (26)–(28) példák is mutatják – tulajdonképpeni jelentésükben részben eltérő szituációkra vonatkoznak, jelentéseik azonban szoros kapcsolatban állnak egymással. Ezt a kapcsolatot (is) tekintetbe véve árnyaltabb képet kaphatunk az igék tulajdonképpeni jelentéseiben relevánsnak tételezhető mozzanatokról, mozzanat-együttállásokról, mint ha csupán az egyes igék poliszém jelentésrendszerén belüli összefüggésekre építenénk az elemzést.

A (26)–(28) példák jól szemléltetik, hogy tulajdonképpeni jelentésében mindhárom ige relatíve kis méretű entitások mozgásba hozására vonatkozik. Hangsúlyos – és a metaforizáció során még inkább karakteressé, meghatározóvá váló (vö. Hrenek 2023) – különbség van azonban az igék szóban forgó jelentései között egyrészt a mozgásba hozott dolog méretének és jellegének, másrészt a mozgás intenzitásának tekintetében. A *szór* tulajdonképpeni jelentésében szemcsés, sok apró és közel egyforma egységből álló anyagszerű entitás mozgatására utal, jelentése elválaszthatatlan a mennyiség mozzanatától,¹⁸ az intenzitás szempontjából ugyanakkor specifikálatlan. A tulajdonképpeni jelentésű *dob* jól körülhatárolt, relatíve kicsi (de nem kifejezetten apró), kézbe fogható tárgy(ak) mozgásba hozására vonatkozik, és nem csupán az intenzitás, hanem a mennyiség tekintetében is specifikálatlannak tekinthető. A *hint* tulajdonképpeni jelentésében ezzel szemben porszerű anyagok mozgatását teszi nyelvileg hozzáférhetővé; a mennyiség mozzanata ebben az esetben irreleváns, a jelentésnek ugyanakkor meghatározó mozzanata az alacsony intenzitásra (a könnyed, apró, finom mozdulatokra) való utalás.

A három ige tulajdonképpeni jelentéseinek közös és eltérő jelentésmozzanatait tekinti át összefoglalóan és sematikusán a 3. ábra:¹⁹

¹⁸ Ez az elválaszthatatlanság a *szór* teljes jelentérendszerére kiterjed: az ige még metaforikus jelentéseiben sem vonatkozhat olyan szituációkra, amelyekben csupán egyetlen entitás mozgásba hozásáról van szó.

¹⁹ Az itt említett jelentésmozzanatok konkrét, korpuszadatokra épülő jelentéselemzések eredményei (vö. 2.2.), amelyek a metaforikus jelentések ismeretében váltak megragadhatóvá. Ezeknek az elemzéseknek az ismertetésére azonban a jelen dolgozat keretében nincs mód (részletesen ld. Hrenek 2023). Fontos ezenkívül megemlíteni, hogy az ábrán – ahogyan a jelentéselemzések során is – csupán a nyelvi szempontból releváns mozzanatokot vettem tekintetbe. (Hogy az adott jelentésű ige által nyelvileg megkonstruált szituációnak mely sajátosságai válhatnak nyelvileg relevánssá, arról egyrészt az adott ige különböző használatából kirajzolódó mintázatok, másrészt a szinonim használatú igék megfelelő jelentései (szemantikai egységei) árulkodhatnak.)

3. ábra: A *szór*, a *hint* és a *dob* tulajdonképpeni jelentésének meghatározó mozzanatai

A szinonim jelentések vizsgálata azonban nem csupán az egyes jelentések árnyaltabb leírásához és a különböző igék jelentései közötti kapcsolatok jobb megértéséhez járulhat hozzá. A fentiek és a terjedelmi korlátokra való tekintettel itt részletesen nem tárgyalható további elemzések eredményei (ld. Hrenek 2023) egyaránt azt mutatják, hogy – a vonatkozó szakirodalomban említett szempontokon túl és a szerves nyelvelmélet megközelítésétől eltérő módon, illetve azt kiegészítendő – a szinonim jelentésviszonyok figyelembevételével a tulajdonképpeni jelentés fogalmának értelmezése során is fontos szerephez jut.²⁰

A szinonim jelentéshálózatokat vizsgálva ugyanis láthatóvá válik, hogy már az észlelés számára könnyen hozzáférhető jelenetek, konkrét, fizikai értelemben vett folyamatok, cselekvések nyelvi interpretációja során is vá-

²⁰ Az itt felvázolttól eltérő összefüggésrendszerben a Tyler és Evans (2001) nevéhez fűződő Principled Polysemy megközelítés is utal a más nyelvi egységekkel való szemantikai viszony jelentőségére a szerzők által centrálisnak nevezett jelentés meghatározásában (ld. még: Evans – Green 2006). Ők azonban nem a szinonim jelentésviszonyokkal vagy a szemantikai kölcsönhatásokkal foglalkoznak, hanem az általában vett szemantikai kapcsolatokat (is) tekintetbe véve kísérelnek meg következtetést levonni az egyes nyelvi egységek jelentésrendszerének szerveződésére vonatkozóan. (Például az *over* elemzése során említve meg az *above*, *under* és *below* szavakkal való kapcsolatot annak alátámasztására, hogy az *over* jelentésrendszerében a térbeli viszonyokra utaló jelentés tekinthető központiak.)

lasztani kell²¹ a különböző nézőpontok és az azokból hozzáférhetővé tett konstruálási módok, az adott jelenet nyelvi megragadására potenciálisan alkalmas különböző (szinonim jelentésű) nyelvi kifejezések közül. Az alkalmazásba vett kifejezés – akár tulajdonképpeni, akár metaforikus jelentésű nyelvi egységről van szó – más lehetséges (szinonim jelentésű) kifejezésekhez képest van érvényben, azokhoz viszonyítva interpretálja valahogyan a szóban forgó jelenetet, és benne az igei jelentésnek tipikusan azok a mozzanatai kerülnek előtérbe, amelyek megkülönböztetik a szinonimakör más tagjaitól.

Ez azt jelenti, hogy ebben a megközelítésben a tulajdonképpeni jelentésű igék is sajátos interpretációknak tekinthetők; olyan sajátos interpretációk azonban, amelyek – a metaforikus jelentésű igékkel szemben – nem bizonyos specifikumai felől sarkítva és nem valamely más folyamat analógiájára, hanem autentikus módon és a maga komplexitásában ábrázolják nyelvileg az adott folyamatot. Ebből a szempontból a tulajdonképpeni jelentés az ige jelentésrendszerén belül az a jelentés, amely a szinonim jelentésekhez képest semleges interpretációként értelmeződik, illetve amelyhez képest a szinonim jelentések specifikus interpretációnak tekinthetők. A nyelvi egységek (jelen esetben az igék) tulajdonképpeni jelentése ennek megfelelően a maga egészében interpretálja az adott jelenetet – anélkül, hogy annak valamely sajátos vetületét és/vagy a megnyilatkozó attitűdjét állítaná a figyelem előterébe. Szemléletes példa lehet erre a *bök*, a *szúr* és a *dőf* igék viszonya:

- (29) *A kartonpapírra karácsonyi mintákat, figurákat, papírvirágokat ragasztottak. A tartóelem hátuljába 24 gombostűt **szúrtak**_(tul)*
(doc#2329)

A (29) szövegrészletben a *szúr* tulajdonképpeni jelentésében fordul elő; nem valamely más folyamat analógiájára konstruálja meg a szóban forgó jelenetet, és nem teszi hangsúlyossá a megnyilatkozó attitűdjét sem. Ezzel szemben abban az esetben, ha az adott kifejezésben a *szúr*-ral szinonim jelentésű *bök* fordulna elő, az ige jelentése metaforikusan volna értelmezhető, hiszen az adott jelenet valamely sajátosságát állítaná a figyelem előterébe, bökésként (apró, kis mozdulattal kivitelezett mozdulatként) interpretálva az adott folyamatot. Éppígy metaforikusnak kellene tekinteni a szintén szinonim használatú *dőf* jelentését is az adott szövegkörnyezetben,

²¹ Ez részben összefüggésbe hozható azzal a kognitív nyelvészeti megközelítéssel, amely a poliszémiát szemaszilológiai, míg a szinonímiát onomaszilológiai változatossággént értelmezi (vö. pl. Glynn 2014).

mivel ennek az igenek az alkalmazásba vételével a megnyilatkozó a szúrási folyamatot nem semleges módon konstruálná meg nyelvtanilag, hanem egyúttal értékelné is: erőteljes, durva, indulatos cselekvésként interpretálná. (A három ige jelentéseinek elemzését és a közöttük lévő szinonim jelentésviszonyok sajátosságait részletesen ld. Hrenek 2023.)

Hasonló összefüggések figyelhetők meg a *szór*, valamint a vele szinonim jelentésű *hint* és *dob* igék viszonyában is. Például:

(30) [személy] *a tyúkoknak kukoricát szórt*_(ml) (doc#329)

A korábban (ld. 2b) már idézett (30) példában a tulajdonképpeni jelentésű *szór* ige autentikus és egészesen módon interpretálja a szóban forgó szituációt abban az értelemben, hogy a mozg(at)ást, illetve a mozdulatot nem más valóság-összefüggésekhez hasonlítva konstruálja meg, és nem teszi hozzáférhetővé a megnyilatkozó értékelését vagy attitűdjét. Ugyanebben a kifejezésben előfordulva a *szór*-ral szinonim jelentésű *hint*²² – a tágabb kontextustól függően – apró, finom vagy éppen óvatos mozdulatként jelenítené meg a szóban forgó jelenetet, míg a *dob* használata hanyag, odafigyelés nélkül kivitelezett mozdulatra utalna. (Az előbbi interpretáció tehát inkább pozitív, míg az utóbbi inkább negatív megnyilatkozási attitűdöt implicál.)

A szinonim jelentésviszonyok tekintetbevétele egyrészt tehát megerősítheti, illetve pontosíthatja vagy kiegészítheti a poliszém jelentésrendszer elemzése során kirajzolódó összefüggéseket, másrészt támpontot jelenthet a tulajdonképpeni jelentés meghatározásához azokban az esetekben is, amikor a szóban forgó ige saját jelentésrendszerén belüli összefüggések erre kevésbé alkalmasak (pl. mert az ige több különböző jelentésében vonatkozik közvetlenül konkrét, fizikai értelemben vett mozg(at)ásra, tárgymanipulációra, vagy éppen ellenkezőleg: minden jelentésében elvont folyamatokra utal).

Emellett a szinonim jelentésviszonyok bevonása a jelentések – többek között a tulajdonképpeni jelentés – értelmezésébe olyan tekintetben is hasznos, hogy ez szükségszerűen együtt jár a szemantikai, a szintaktikai és a stilisztikai szempontok összekapcsolásával (hiszen a szinonímia esetében nem tekinthetünk el a jelenség grammatikai és stilisztikai vetületeitől sem).

²² A *hint*-nek ez a jelentése az MNSZ2 korpuszában csupán egyszer fordul elő, a Google azonban több érvényes találatot is ad rá (pl. *Az asszony egy kis kukoricát hintett a baromfi elé eleségként*). A *kukoricát* 'kukoricaszemeket' *dob* kifejezésre csupán a Google találati listája hoz néhány adatot (pl. *Zsolt [horgász] egy marék kukoricát dobott az úszói környékére*). (A Google-találatok esetében

Így átfogó, komplex képet kaphatunk az igei jelentésrendszerek összefüggéseinek különböző vonatkozásairól.

5. Összegzés és kitekintés

Kutatásaim során az igei jelentések rendszerét – a poliszém jelentésrendszereket és a szinonim jelentések hálózatait – a szerves nyelvelméletben kidolgozott elemzési módszereket alapul véve komponenses jelentéselemzések keretében kíséreltem meg leírni. A szerves nyelvelmélet a tulajdonképpeni jelentést az adott nyelvi egység legközvetlenebb, szinkrón értelemben elsődleges jelentéseként határozza meg, és a tulajdonképpeni jelentés fontos ismérveként említi, hogy az adott kifejezés poliszém jelentésrendszerén belül a metaforikus jelentések forrásaként írható le, (tétélezett) mozzanatai pedig a metaforikus jelentések mozzanatainak forrásai, ugyanakkor utóbbiak alapján határozhatók meg.

Dolgozatomban ezt az értelmezést igyekeztem pontosítani (kifejtetté téve és tágabb összefüggések közé helyezve például a jelentés fogalmát és a jelentés közvetlenségét mint tényezőt), illetve kiegészíteni egy új, a szakirodalomban tudomásom szerint korábban nem említett szemponttal: a szinonim jelentések, jelentésviszonyok szerepének tekintetbevételével.

A szerves nyelvelméleti megközelítés árnyalása érdekében az igei jelentések elemzése során – korábbi elemzéseim eredményeire építve – bevezettem a jelentésváltozatok, a jelentések és a jelentéstípusok új fogalomhármását. A(z igei) jelentések eszerint olyan sémákként, sematikus szemantikai egységekként ragadhatók meg, amelyek a használatban közvetlenül megmutatkozó, az aktuális beszédshituációkhoz közvetlenül kötődő jelentésváltozatokból vonódnak el, általános és specifikus jelentésmozzanatok sajátos együttállásaiként foghatók fel, és elválaszthatatlanok az igei vonzatok sematikus szemantikai csoportjaitól. A poliszém igék ekként értelmezett jelentései a bennük dominánsnak tétélezhető általános igei mozzanatok alapján csoportokba, ún. jelentéstípusokba szervezhetők.

Ebben a megközelítésben a tulajdonképpeni jelentés – mint (a fent említetteknek megfelelően) bármely más igei jelentés – jelentésváltozatokból sematizálódik, vagyis (másfelől) különböző jelentésváltozatokban lé-

a gyakorisági adatok nem informatívak és nem megbízhatóak, ezért ezeket számszerűen itt nem közlöm. Az internetes kereső példáit csupán annak alátámasztására említem meg, hogy bár ritka, de potenciálisan használatban lévő kifejezésekről, illetve jelentésekről van szó.)

tezhet, amelyek bizonyos mértékig eltérhetnek egymástól (hiszen a jelentések és a jelentésváltozatok közötti viszony ebből a szempontból a sémák és megvalósulásaik közötti kapcsolatnak feleltethető meg). Ebből egyúttal az is következik, hogy nem húzható éles és egyértelmű határ a tulajdonképpeni és a metaforikus jelentések szintje között.

Másrészt a tulajdonképpeni jelentés (is) szorosan összefügg az igei vonzatok szemantikai csoportjaival. Az általam vizsgált igék tulajdonképpeni jelentéseikben konkrét fizikai tárgyak manipulálására, konkrét térbeli mozg(at)ásra, illetve személyek által végzett cselekvésekre utalnak, és vonzataik is ennek megfelelő szemantikai csoportokba sorolhatók. Ez összhangban áll azzal a szakirodalomban is gyakran felmerülő megállapítással, amely szerint a tulajdonképpeni (elsődleges) jelentés az adott nyelvi egység legközvetlenebb jelentéseként – vagy legalábbis a legközvetlenebb jelentéseinek egyikeként – határozható meg.

Elemzéseim ezenkívül azt mutatják, hogy a tulajdonképpeni jelentés kijelöléséhez, illetve jellemzéséhez – mivel az igei jelentésrendszerek soha nem önmagukban állnak, hanem az egymással való viszonyukban értelmeződnek – a szinonim igei jelentések rendszerét és az ezen belül kirajzolódó kontrasztokat is érdemes tekintetbe venni. Ebből a szempontból a tulajdonképpeni jelentés olyan jelentésként ragadható meg, amely az adott szituáció más lehetséges nyelvi interpretációihoz képest semleges interpretációnak tekinthető, azaz nem valamely sajátos nézőpontból (illetve nem valamely más folyamat analógiájára) teszi nyelvileg hozzáférhetővé az adott jelenetet.

Ezek a szempontok – szemben például a történeti és szinkrón elsődlegesség, a prototipikalitás, a gyakoriság, a könnyű előhívhatóság stb. szempontjaival – az általam vizsgált igék esetében rendszerint összefüggnek egymással, és együttesen alkalmazhatók anélkül, hogy ez ellentmondásokhoz vezetne.

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy más igecsoportok, illetve más szófajú nyelvi egységek esetében is problémátlanul, ellentmondásmentesen alkalmazható ez a megközelítés – ennek megállapításához további vizsgálatok szükségesek.

Mint láttuk, a tulajdonképpeni jelentés meghatározása szorosan összefügg az igei poliszémia és az igei szinonímia leírásával. További célzott kutatásokra van azonban szükség annak feltárásához, hogy az igei poliszémiának az itt bemutatott megközelítése és leírási módja hogyan hozható kapcsolatba azzal a szakirodalomban megjelenő felfogással, amely szerint a poliszémia egy, a homályosságtól (*vagueness*) a két- vagy többértelműségig (*ambiguity*), illetve a homonímiáig terjedő skála közbülső szakasza-

ként értelmezhető (ld. pl. Langacker 1987, Dean 1988, Tuggy 1993). Kérdésként merül fel továbbá az is, hogy az igei szinonímia fogalma hogyan viszonyul a felcserélhetőség, illetőleg az antonímia és a hipo-/hiperonímia fogalmához.

Az itt felvázolt megközelítésmód ugyanakkor alkalmas lehet arra, hogy egységes keretet biztosítson a(z igei) szinonímia szemantikai, szintaktikai és stilisztikai vonatkozásainak leírásához, és szemantikai alapot nyújthasson a metaforaazonosításra épülő – akár diskurzus-, illetve szövegelemző – kutatások számára is. Emellett a későbbiekben elméleti és módszertani szempontból is alapja lehet egy olyan online szótár elkészítésének, amely a nyelvi egységek jelentései közötti hálózatos összefüggések, dinamikus kölcsönhatások megjelenítésére is alkalmas lehet, és nem csupán a használati mintázatokból automatikusan kinyerhető összefüggéseket tartalmazza, hanem az adatokból közvetlenül nem adódó, gépi elemzéssel nem hozzáférhető szemantikai kapcsolatokról is számot adhat.

Források

- ÉKsz.¹ = Juhász József – Szőke István – O. Nagy Gábor – Kovalovszky Miklós (szerk.) (1972), Magyar értelmező kéziszótár. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÉKsz.² = Pusztai Ferenc (főszerk.) (2003), Magyar értelmező kéziszótár. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza – Országh László (főszerk.) (1959–1962), A magyar nyelv értelmező szótára I–VII. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mazsola = Mazsola – a magyar igei bővítményszerkezet vizsgálata. <http://corpus.nytud.hu/mazsola>
- MNSZ2 = Magyar Nemzeti Szövegtár 2. <http://clara.nytud.hu/mnsz2-dev>
- Nszt. = Ittész Nóra (főszerk.) (2006–), A magyar nyelv nagyszótára. I–. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TESz. = Benkő Loránd (főszerk.) (1967–1976), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÚESz. = Gerstner Károly (szerk.), (2011–2022), Új magyar etimológiai szótár – online kiadás. MTA Nyelvtudományi Intézet – ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest. <https://uesz.nytud.hu/>

Irodalom

- Dąbrowska, Ewa – Divjak, Dagmar S. (eds) (2015), *Handbook of cognitive linguistics*. Mouton de Gruyter, Berlin – Boston.
- Dancygier, Barbara (ed.) (2017), *The Cambridge handbook of cognitive linguistics*. Cambridge University Press, Cambridge. <https://doi.org/10.1017/9781316339732>
- Deane, Paul (1988), Polysemy and cognition. *Lingua* 75: 325–361.
- Dimény Hajnalka (2021), Az igei jelentések fő jellemzői és a magyar igék lexikalizációs mintázatai. Szempontok a magyar igék jelentés alapú tipológiájához. Doktori (PhD) értekezés. Kézirat. Babes-Bolyai Tudományegyetem, Hungarológiai Doktori Iskola, Kolozsvár.
- Elekfi László (1966), Az igék szótári ábrázolásáról. In: Országh László (szerk.), *Szótártani tanulmányok*. Tankönyvkiadó, Budapest. 183–214.
- Evans, Vyvyan (2004), *The structure of time: Language, meaning and temporal cognition*. John Benjamins, Amsterdam.
- Evans, Vyvyan – Green, Melanie (2006), *Cognitive linguistics. An introduction*. Edinburgh University Press, Edinburgh.
- Geeraerts, Dirk (1992), The semantic structure of Dutch *over*. *Leuvense Bijdragen* 81: 205–230.
- Geeraerts, Dirk (2006), *Words and other wonders*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds) (2007), *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford University Press, Oxford.
- Giora, Rachel (1997), Understanding figurative and literal language: the graded salience hypothesis. *Cognitive Linguistics* 7/1: 183–206.
- Glynn, Dylan (2014), Polysemy and synonymy. *Cognitive theory and corpus method*. In: Glynn, Dylan – Robinson, Justyna A. (eds), *Corpus methods for semantics. Quantitative studies in polysemy and synonymy*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 7–38.
- Gries, Stefan Th. (2015), Polysemy. In: Dąbrowska, Ewa – Divjak, Dagmar S. (eds), *Handbook of cognitive linguistics*. Mouton de Gruyter, Berlin – Boston. 472–490.
- Horváth Katalin (1983), *Transzformációs csoportok a magyarban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Horváth Katalin (1996), Hogyan bővülnek a szinonimasorok? A polisziéma és a szinonímia összefüggéséről. *Magyar Nyelv* 92: 325–331.
- Hrenek Éva (2019), Az igei jelentésmozzanatok változásai és változatai a *csap* ige jelentésrendszerén belül. In: Ladányi Mária – Hrenek Éva (szerk.), *Nyelvi és nyelvhasználati motivációk*. ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest. 19–42.
- Hrenek Éva (2021), Szinonímia a *feledésbe* + ige típusú funkcióigés szerkezetek körében. *Magyar Nyelvőr* 145/3: 277–311.

- Hrenek Éva (2023), Igei poliszémia és igei szinonímia. Doktori disszertáció. Kézirat. ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola, Budapest.
- Ittész Nóra (2011), A magyar nyelv nagyszótárának lexikográfiai koncepciója, különös tekintettel a szemantika és a grammatika összefüggésére a szótár-írásban. Doktori (PhD) értekezés. Szegedi Tudományegyetem, Szeged.
- Kállay Géza (2016), Zsilka János és a jelentés elméletei. In: Ladányi Mária – Hrenek Éva (szerk.), A szerves-dialektikus nyelvelmélet és hatásai. Tanulmánykötet Zsilka János professzor (1930–1999) tiszteletére. ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest. 19–31.
- Kiefer Ferenc (2007), Jelentéselmélet. Corvina, Budapest.
- Ladányi Mária (1988), A *szór* ige jelentésszerkezetének elemzése. In: Ladányi Mária (szerk.), A metaforikus jelentések belső rétegződése. ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest. 33–66.
- Ladányi Mária (1993), Az *eszik* ige és szinonimái. Általános mozzanatok szerepe a metaforizációban és a szinonimitásban. In: Hadas Emese (szerk.), A metaforikus és a hipotetikus jelentés további konkretizációja. A „Nyelvi mozgásformák dialektikája” kutatócsoport munkái 10. ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest. 13–41.
- Ladányi Mária (1997), A szerves-dialektikus nyelvelmélet. Eredeti megjelenés: Palimpszeszt 1997/3. (március–április). Jelenlegi elérhetősége: <http://alk-nyelv.elte.hu/szerves.pdf>
- Ladányi Mária (1998), Jelentésváltozás és grammatikalizáció – kognitív és szerves nyelvelméleti keretben. Magyar Nyelv 94: 407–423.
- Ladányi Mária (2016), A jelentésintegráció és az igék jelentésrendszere. In: Ladányi Mária – Hrenek Éva (szerk.), A szerves-dialektikus nyelvelmélet és hatásai. Tanulmánykötet Zsilka János professzor (1930–1999) tiszteletére. ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest. 89–108.
- Ladányi Mária – Tolcsvai Nagy Gábor (2008), Funkcionális nyelvészet. In: Tolcsvai Nagy Gábor – Ladányi Mária (szerk.), Általános Nyelvészeti Tanulmányok 22. Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből. Akadémiai Kiadó, Budapest. 17–58.
- Lakoff, George (1987), Women, fire, and dangerous things. What categories reveal about the mind. The University of Chicago Press, Chicago.
- Langacker, Ronald W. (1987), Foundations of cognitive grammar 1. Theoretical prerequisites. Stanford University Press, Stanford.
- Lewandowska-Tomaszczyk, Barbara (2007), Polysemy, prototypes, and radial categories. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds), The Oxford handbook of cognitive linguistics. Oxford University Press, Oxford. 139–169.
- H. Molnár Ilona (1969), Az igei csoport, különös tekintettel a vonzatokra. In: Károly Sándor – Telegdi Zsigmond (szerk.), Általános Nyelvészeti Tanulmányok 6. Előkészítő dolgozatok A magyar nyelv generatív nyelvtana témaköréből. Akadémiai Kiadó, Budapest. 229–269.

- Murphy, Lynne (2003), Synonymy and similarity. In: Murphy, Lynne: Semantic relations and the lexicon. Antonymy, synonymy, and other paradigms. Cambridge University Press, Cambridge. 133–169. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511486494.005>
- Nerlich, Brigitte (2003), Polysemy: past and present. In: Nerlich, Brigitte – Todd, Zazie – Herman, Vimala – Clarke, David D. (eds), Polysemy. Flexible patterns of meaning in mind and language. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 49–78.
- NyMDK. 1–11. = A „Nyelvi mozgásformák dialektikája” kutatócsoport munkái 1–11. ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest. 1982–1994.
- Pomázi Bence (2022), A ragpoliszémia komplex vizsgálati módja a *-nak/-nek* esetrag kapcsán. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pragglejaz Group (2007), MIP: A method for identifying metaphorically used words in discourse. *Metaphor and Symbol* 22/1: 1–39. <https://doi.org/10.1080/10926480709336752>
- Rosch, Eleanor (1986), Egyetemes és kulturálisan specifikus jegyek az emberi kategorizációban. In: Pléh Csaba (szerk.), Gondolkodáslélektan I. Tankönyvkiadó, Budapest. 64–94.
- Rosch, Eleanor (2009), Categorization. In: Sandra, Dominiek – Östman, Jan-Ola – Verschueren, Jef (eds), Cognition and pragmatics. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 41–52.
- Rosch, Eleanor – Mervis, Carolyn (1975), Family resemblances. *Studies in the internal structure of categories. Cognitive Psychology* 7: 573–605.
- Sass Bálint (2018), Mazsola – mindenkinek. In: Vincze Veronika (szerk.), XIV. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia. Szegedi Tudományegyetem Informatikai Intézet, Szeged. 16–24.
- Simon Gábor (2016), A metaforikus jelentés nyelvtanvezérelt megközelítése. *Magyar Nyelvőr* 140: 178–199.
- Simon Gábor (2018), Az igei jelentés metaforizációjának mintázatai. *Nyelvtan- és korpuszvezérelt esettanulmányok. Jelentés és Nyelvhasználat* 5: 1–36. doi.org/10.14232/JENY.2018.1.1
- Simon Gábor – Bajzát Tímea – Ballagó Júlia – Havasi Zsuzsanna – Roskó Mira – Szlávich Eszter (2019), Metaforaazonosítás magyar nyelvű szövegekben: egy módszer adaptálásáról. *Magyar Nyelvőr* 143/2: 223–247.
- Sinha, Chris (1999), Grounding, mapping and acts of meaning. In: Janssen, Theo – Redeker, Gisela (eds), Cognitive linguistics: foundations, scope, and methodology. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 223–255.
- Steen, Gerard J. (2007), Finding metaphor in grammar and usage. A methodological analysis of theory and research. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia.

- Steen, Gerard J. – Biernacka, Ewa – Dorst, Aletta G. – Kaal, Anna A. – López-Rodríguez, Clara I. – Pasma, Tryntje (2010), *Pragglejaz in practice. Finding metaphorically used words in natural discourse*. In: Low, Graham – Todd, Zazie – Deignan, Alice – Cameron, Lynne (eds), *Researching and applying metaphor in the real world*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 165–184.
- Szabó Lilla Petronella (2021), *Félelem és rettegés a Fehér Házban. Metaforák Donald Trump 2020-as kampánybeszédeiben*. *Argumentum* 17: 726–746.
- Szilágyi N. Sándor (1996), *Hogyan teremtsünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára*. Erdélyi Tankönyvtanács, Kolozsvár.
- Tátrai Szilárd (2017), *Pragmatika*. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.), *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest. 899–1058.
- Tátrai Szilárd (2021), *Nézőpont kérdése. A konstruálás pragmatikai vonatkozásairól*. *Argumentum* 17: 532–550.
- Taylor, John R. (2002), *Cognitive grammar*. Oxford University Press, Oxford.
- Tognini-Bonelli, Elena (2001), *Corpus linguistics at work*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia.
- Tolcsvai Nagy Gábor (2013), *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor (2015), *Az ige a magyar nyelvben. Funkcionális elemzés*. Tinta Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) (2017), *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor (2017), *Jelentéstan*. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.), 207–466.
- Tuggy, David (1993), *Ambiguity, polysemy, and vagueness*. *Cognitive Linguistics* 4/3: 273–290.
- Tyler, Andrea – Evans, Vyvyan (2001), *Reconsidering prepositional polysemy networks: the case of over*. *Language* 77/4: 724–765.
- Verschueren, Jef (1995), *Pragmatic perspective*. In: Verschueren, Jef – Östman, Jan-Ola – Blommaert, Jan (eds) *Handbook of pragmatics*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 1–19.
- Verschueren, Jef (1999), *Understanding pragmatics*. Arnold, London – New York – Sydney – Auckland.
- Zsilka János (1975), *A jelentés szerkezete. (A jelentés-mozgás egysége)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Zsilka János (1978a), *Jelentés-integráció*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Zsilka János (1978b), *Válasz Bakos Ferencnek*. *Nyelvtudományi Közlemények* 80: 447–462.
- Xu, Wen – Taylor, John R. (eds) (2021), *The Routledge handbook of cognitive linguistics*. Routledge, London – New York.